

Bonden og det nationale fodfolk

Træk af landalmuens deltagelse i krigsførelsen i det 16. århundrede

Af Jesper Bering Asmussen

De forskere, der har beskæftiget sig med 1500-tallets bondesoldater, har været ret negative i deres vurdering af dette nationale fodfolks kvalitet. Cand.phil. Jesper Bering Asmussen finder denne opfattelse korrekt, når det gælder fodfolket som offensiv styrke langt fra hjemmet, hvorimod han vil hævde, at det på udmærket vis løste lokale forsvarsopgaver.

I sammenligning med det 17. århundredes voldsomme krigeriskhed vil det ikke være urimeligt at betragte det foregående århundrede som en *relativ fredelig periode* for landalmuen¹.

Bonden deltog tilsyneladende kun i meget begrænset omfang i 1600-årenes krigsføring, der for størstedelen blev overladt den adelige rytterhær (rostjenesten) og de professionelle lejetropper. Måske har netop denne (militært) noget tilbagetrukne rolle for landalmuen givet anledning til senere tiders negative vurdering af bøndernes værdi som soldater.

Spørgsmålet er, om denne holdning stadig må være gældende, – eller var det 16. århundredes bønder mere eller mindre værdiløse som soldater? For at finde svaret må vi begynde tilbage i tiden omkring 1241, men lad os inden da kaste et blik på den hidtidige – og nutidige – militærhistoriske forskning.

1. Indledning

Den danske militærhistoriske forskning har gennem det sidste halve århundrede ført en noget tilbagetrukket tilværelse, hvilket måske skal ses som en reaktion på det 19. århundredes meget omfattende produktion inden for feltet. Hertil kommer, at mange – noget firkantet – anskuer

1. Dette begreb vil senere blive opløst i de indgående sociale kategorier. Om det 16. århundredes landbosamfunds struktur se iøvrigt F. Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500-1800, 1978*, s. 14-17 og 42-46.

militærhistorie som synonymt med krigshistorie, og som følge heraf får den opfattelse, at militærhistorie kun kan beskæftige sig med enkelte markante personligheder, disses betydning og krigenes politiske placering. Prøver man at se *militærhistorien som et bidrag til kultur- og socialhistorien*, kan man få et betydelig mere nuanceret billede af de emneområder, der hører ind under disciplinen.

At sådanne tanker ligger mange historikere af idag fjernt, giver to af de seneste års vægtigste bidrag til det 16. århundredes historie – Gyldendals Danmarks Historie II^{1a} og Dansk Social Historie III² – et eksempel på. For forfatterne findes tilsyneladende kun to mulige opfattelser af militærhistorien, enten som ren krigshistorie – hvilket udelades – eller som politisk historie, hvilket i enhver henseende fortjener, og får, omfattende behandling.

Overraskende er det at se, at E. Ladewig Petersen indirekte frakender militærhistorien enhver socialhistorisk betydning ved overhovedet ikke at beskæftige sig med den på trods af krigenes uomtvistelige indflydelse på samfundsudviklingen og -strukturen³. For forfatterne har det tilsyneladende ikke indebåret problemer at opstille hære, vinde (eller tabe) krige, altsammen over ganske få linier, for så at kaste sig over de politiske og samfundsmæssige følger af denne krigsføring på de næste mange sider. De, der har udkæmpet krigen, forbigås i tavshed⁴.

I litteraturen findes kun én nyere artikel, der eksplicit beskæftiger sig med det nationale fodfolk i det 16. århundrede, nemlig C. W. Lebahn om de nationale troppers deltagelse i syvårskrigen⁵. Da sigtet er alle nationale tropper (d.v.s. både rostjenesten og købstadsbevæbningen foruden fodfolket), og perioden samtidig er indskrænket til 7 år, er det forståeligt, at behandlingen af fodfolket til tider bliver en anelse summarisk og uden de lange perspektiver. Man skal faktisk tilbage til århundredskiftet for at finde en tilbunds gående behandling af landalmuens krigsdeltagelse, hvor Emil Madsen gav gedigne, men knastørre og tem-

1a. A. E. Christensen m.fl. (red.): *Gyldendals Danmarks historie* (herefter GDH) II, 1980.

2. E. Ladewig Petersen: *Dansk social historie* (herefter DSH) III, 1980.

3. Dog behandles i to små afsnit resultaterne af krigen i perioden 1645-60, men dette på en noget stedmoderlig måde (DSH III, s. 73-82).

4. Denne holdning til bl.a. GDH II deles stort set af F. P. Jensen i *Historisk Tidsskrift* (herefter HT), hvor han i sin anmeldelse skriver: »... savner man alligevel en redegørelse for ... (en) væsentlig side af samfundslivet, nemlig rigets forsvarsvæsen, der, såvidt det kan ses, ikke omtales med et ord.« (HT 82, s. 125).

5. C. W. Lebahn: *De danske nationale troppers deltagelse i syvårskrigen 1563-70. Jyske Samlinger ny rk. 3, 1954-56.* (Herefter Lebahn).

melig ureflekterede oplysninger og gennemgange af de nationale fodfolk⁶. Mere implicit kan der hentes vurderinger hos E. Kjersgaard, P. J. Jørgensen og Erik Arup⁷, men med hovedvægten lagt på middelalderen og ikke mindst ledingen. Rostjenesten er senest behandlet af K. J. V. Jespersen i dels en artikel om ridderhærens overgang til kavaleri⁸, dels i disputatsen om rostjenestetaksationen⁹. For købstædernes vedkommende savnes en nyere gennemgang, men P. V. Jacobsens fra 1847 er dog gedigent håndværk¹⁰; den har måske netop derfor stået alene så længe¹¹.

2. Leding og landeværn

Inden der i følgende skal ses på forudsætningerne for landalmuens krigsdeltagelse, vil det være på sin plads at fastslå, at *perioden ikke byder på nogen egentlig »værnepligtslovgivning«*. Der er til stadighed tale om ad hoc udskrivninger med basis i de foregående århundreders lovgivning. Man må derfor søge baggrunden i landskabslovene og i de forordninger og recesser, der i tidens løb medførte udbygning, ændring og præcisering af bestemmelserne fra det 13. århundrede omkring ledingen og landeværnet.

I Jyske Lovs III bog, kapitlerne 1-20, behandles ledingen og landeværnet¹². Uden her at komme nærmere ind på diskussionen af forskellene/lighederne mellem disse to begreber skal det dog understreges, at den opfattelse, Arup i sin tid gjorde gældende¹³, at landeværnet skulle være

-
6. E. Madsen: *De nationale tropper samt hærvæsenets styrelse i det 16. århundrede*. HT 7:5, 1904-5. (Herefter Madsen). Desuden E. Madsen: *Studier over Danmarks hærvæsen i det 16. århundrede*. Militært Tidsskrift 27-30, Tillægshæfte 1-4, 1898-1901 og E. Madsen: *Om fodfolket i de danske hære i det 16. århundrede*. HT 7:1, 1897-99.
 7. E. Kjersgaard: *Leding og landeværn*. Festskrift til A. E. Christensen, 1966. (Herefter Kjersgaard). P. J. Jørgensen: *Dansk retshistorie*, 1974 (1940). (Herefter Jørgensen, 1974). E. Arup: *Leding og ledingskat i det 13. århundrede*. HT 8:5, 1914. (Herefter Arup, 1914).
 8. K. J. V. Jespersen: *Rostjeneste, ridderhær og militærrevolution 1525-1625*. Krigshistorisk Tidsskrift 10:2, 1974.
 9. K. J. V. Jespersen: *Rostjenestetaksation og adelsgods*, 1977.
 10. P. V. Jacobsen: *Bidrag til kundskab om de danske købstæders borgervæbning og deltagelse i krigsvæsenet i en del af det 16. århundrede*. HT 2:1, 1847.
 11. F. P. Jensen: *Danmarks konflikt med Sverige 1563-70*, 1983 er desværre fremkommet på et tidspunkt, hvor udarbejdelsen af artiklen var så fremskredet, at jeg måtte vælge at se bort fra dette værk.
 12. E. Kroman & S. Iuul: *Danmarks gamle love på nutidsdansk* (herefter DGL), I-III, 1945. Heraf specielt §§ 1-7 om krigsleding, jvf. Arup, 1914, s. 146f og 153f.
 13. Arup, 1914, s. 156ff.

en fælles betegnelse for krigsleding og skatteleding – i modsætning til tidligere, hvor bl.a. Erslev, noget firkantet, opfattede landeværnet som defensiv og ledingen som offensiv krigsførsel¹⁴ – siden er blevet stærkt forandret og forbedret af først P. J. Jørgensen¹⁵, senere S. Iuul¹⁶ og sidst af C. A. Christensen¹⁷ og E. Kjersgaard¹⁸. Disse hævder mere eller mindre samstemmende, at ved siden af den rigsdækkende leding må der have været en lokal forsvarsordning, landeværnet. P. J. Jørgensen giver den nok mest dækkende karakteristik af landeværnet og ledingen, idet han påpeger, at ved siden af ledingsordningen, der havde både forsvars- og angrebskrig som formål, og hvor befolkningen i princippet gjorde tjeneste efter tur, »i et vist tilfælde, nemlig når en landsdel angrebes, suppleredes med en pligt for alle våbenføre mænd til at møde«¹⁹.

Som en uddybning af denne formulering står en forordning fra Bara herred omkring 1282, hvori det siges, at »fremdeles er det vor vilje og påbud til alle bryder og landboer, såvel privilegerede som andre, at de, når som helst fjenders fejde truer riget, skal være rede til fædrelandets forsvar, som rimeligt er«²⁰.

Skal man have et *utvetydigt* udsagn om middelalderens forsvarsordning, må man dog så langt op i tid som til det berømte responsum fra Sjællands landsting i 1428. På direkte forespørgsel fra Erik af Pommern om, hvilke midler man havde til rådighed for landets forsvar, lyder svaret, at »efter gammel sædvane og ret, som værende haver tilforn i landet, at når fjender kommer for landet, og bavn brænde og vidje brand gå, hvilken i den sted hjemme sad... bør at hænge ved sin egen bjælke«²¹. Denne redegørelse ser altså ud til at bygge på traditionerne fra Bara-

14. *Kr. Erslev: Valdemarernes storhedstid, 1972 (1898)*, s. 142.

15. Jørgensen, 1974, s. 252f og 545f.

16. DGL III, s. 172.

17. C. A. Christensen: *Landvärn. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder X, 1965*. (Herefter Christensen, 1965). Sp. 305ff og C. A. Christensen: *Leidang. Sst.*, sp. 443ff.

18. Kjersgaard, s. 118 specielt. Hele artiklen giver den nyeste gennemgang af forholdet mellem leding og landeværn, samtidig med en udførlig diskussion af Arup, 1914. Jeg henviser iverigt for nærmere redegørelse hertil.

19. P. J. Jørgensen: *Anmeldelse af Arup's Danmarks historie. HT 9:4, 1925*. (Herefter Jørgensen, 1925).

20. *Danmark Riges Breve* (herefter DRB) 2:3, 1939. 20/3-1282, og nogenlunde parallelt, men ikke så specificeret i privilegiet til Skt. Johannes klostret, hvor det hedder: »befæstningsarbejde og landeværn, fra hvilken tjeneste overhovedet ingen fritages« (DRB 2:1, 1938, 7/3-1250). Som vi senere skal se, behøver sådanne formuleringer ikke entydigt at henføre til lokalforsvar.

21. *Danske Magazin* (herefter DM) 1:5, 1751, s. 319f.

forordningen, der dog ikke indeholdt bestemmelsen om dødsstraf for dem, der undlod at følge befalingen²², men tværtimod indeholdt det noget tvetydige »som rimeligt er«. Det antydes således, at bestemmelserne om at gå mand af hus kun dækker, når angrebet gælder den umiddelbare omegn, eller i det mindste land (-skab)²³, en forudsætning, hvis stadig gældende i 1428, forklarer den drastiske straf for ikke at møde op. 1428-responsummet betragtes generelt som det egentlige grundlag for udskrivningen af landalmuen i senmiddelalderen²⁴. At erklæringen ikke blot var gældende i 1428 (og i omtrent samme mening og udformning i 1282), men også i det 16. århundrede, fremgår af Christian II's gentagelse af den på tinge i 1517²⁵. Der har altså til det 16. århundredes begyndelse eksisteret en generel forsvarsudbudsordning, hvis primære sigte har været det nære forsvar.

Der kan således ikke herske tvivl om den lovfæstede baggrund for landalmuens deltagelse i rigets *forsvar*, men samtidig kan man også finde vidnesbyrd om udskrivning til decideret *krigstjeneste*. Bønder omtales som tjenestegørende med armbrøst under Valdemar Atterdag²⁶, i 1497 i forbindelse med Unionskrigen udskreves hver 10. bonde²⁷, og ligeledes i Ditmarsken benyttedes bondeopbuddet i år 1500²⁸. Det synes således, som om forsvarsordningen lige så meget gjaldt generhvervelse af tidligere, men nu tabte, danske landområder, og udviklingen mod slutningen af det 15. århundrede peger henimod en genoptagelse af den ellers forlængst opgivne udgærdsleding²⁹. Landalmuen har tilsyneladende ikke

22. W. Christensen: *Dansk statsforvaltning i det 15. århundrede*, 1903. (Herefter Christensen, 1903). Han betvivler dog også i forlængelse af Velschow denne strafs høje alder (Christensen, 1903, s. 209).

23. Christensen, 1965, sp. 306.

24. Kilden er kommenteret senest af Christensen, 1965, sp. 305f og Kjersgaard, s. 124, men også af Christensen, 1903, s. 288f; Madsen, s. 125; E. Arup: *Danmarks historie IIa, 1961 (1932)*, (herefter Arup, 1961), s. 210; C. F. Allen: *De tre nordiske rigers historie, II, 1866*, s. 461f og *Kr. Erslev m.fl. (red.): Danmarks riges historie*, (herefter DRH), II, 1898-1905, s. 703.

25. DM 1:5, s. 319.

26. Dette muligvis ved mobiliseringen 1358 (jvf. Kjersgaard, s. 319; Jørgensen, 1974, s. 546 og DRH II, s. 311 (jvf. E. Jørgensen (udg.): *Valdemar Atterdag. Sjællands krønike, 1911*, (herefter Krønike), s. 45f)), men dog snarere i forbindelse med det første angreb på Langeland 1355 (jvf. Arup, 1961, s. 110f (jvf. Krønike, s. 38)).

27. DRH IIIa, 1899-1905, s. 57.

28. Sst., s. 68ff.

29. Et udtryk man kan finde anvendt så sent som 1555 i formen »udgærdsknægt« (E. Marquard (udg.): *Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre, I-II, 1929-41*. (Herefter Gyldenstjerne). 12/1-55.).

magtet at holde fast ved den afløsning fra aktiv militærtjeneste, man havde opnået gennem skatteledingen og forsvarspligten³⁰.

Landalmuen skulle således gennem visse perioder af det 16. århundrede komme til at fungere på godt og ondt som elementer i en aktiv krigsførsel, omfattende tre (i princippet) forskellige militærordninger: strandvagt, landeværn og »udgærdsleding«.

3. Forsvarsstrukturen i det 16. århundrede

Som det fremgår af det foregående, fandt der under ingen omstændigheder egentlige reformer sted vedrørende udskrivning og mobilisering af landalmuen i perioden op til o. 1500. I Bara-forordningen såvelsom Skt. Johannes-privilegiet og landstingsvidnet er grundlaget »de fra arilds tid« gældende bestemmelser. Den samme konservatisme, som prægede tiden før 1500, kom også til at præge hele det 16. århundrede, og først i 1614 – med bestemmelsen om oprettelse af en national, stående hær – sker et principielt, men ikke afgørende, brud med middelalderens mangel på en veluddannet og ikke mindst veludrustet national fodfolksstyrke.

Eksempelvis kan påpeges Christian II's allerede nævnte gentagelse af landstingsvidnet fra 1428 i 1517, og karakteristisk er det da også, at selv efter den lærestreg, den nordiske syvårskrig 1563-69 burde have givet (hvor Erik XIV med stort held anvendte *sin* veltrænede nationalhær), holdt man fast ved de mere eller mindre kaotiske årlige mønstringer landsdelsvis. Således i 1575, hvor det med et kongeligt hjertesuk lyder, at ved mønstringen i Nørrejylland og på Fyn blev mange af knægtene simpelthen væk, og af dem, der endelig mødte frem, måtte mange udmønstres igen som aldeles ubrugelige. Brevet slutter med den idelige gentagne bestemmelse om, at nu skal bønderne registreres, så man kan vide, hvor stor en hærstyrke, der i givet fald kan stilles³¹. Efter 1575 blev det helt opgivet af holde årlige mønstringer³², og det eneste, bønderne blev anvendt til militært århundredet ud, var borgbyggeri³³.

Enkelte tilløb til en organiseret hær ved siden af adelsrytteriet skete dog i 1573, hvor det blev fremført, at »dog betænke vi os og vore riger

30. Jvf. Madsen, s. 124f; Jørgensen, 1974, s. 545f og Kjersgaard, s. 140.

31. C. F. Bricka m.fl. (udg.): *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1551-1645, 1885-1968*. (Herefter KB). 20/9-75.

32. I årene efter syvårskrigen var der tale om en reel desavouering af hæren til fordel for flåden og »et dansk dominium maris baltici« (GDH II, s. 451).

33. Jvf. KB 27/6-77, 27/11-80, 9/7-88, 25/11-94 og 27/9-98.

fast nyttigt at være, at der haves et godt opseende, så dersom udi fremtiden skulle noget påkomme, at der uden rigets mærkelig stor besværing kunne gøres et godt alvorlig modstand«³⁴. Resultatet blev, at befolkningen blev lagt i læg på 10, og den udgjorte skulle altid have en degn og et godt langt rør klar til brug. Med vanlig ildhu blev bestemmelserne dog allerede ændret året efter, hvor det blev bestemt, at der nu skulle oprettes en for 5 år stående hær. Bønderne blev lagt i læg på 40, og de slap for selv at møde undtagen ved mand af hus for i stedet af besolde en skytte³⁵. Dette system, der i princippet virkede fornuftigt, kom aldrig rigtig til udførelse, idet der som nævnt kun blev forsøgt afholdt én mønstring over disse knægte, i 1575, og med det anførte resultat. Endelig aftakkedes de af knægtene, det overhovedet var muligt at få bønderne til at holde, i 1576³⁶.

Egentlige principper for landalmuens deltagelse i rigets hærvæsen findes altså ikke for det 16. århundrede, hvilket bl.a. medfører, at de bestemmelser, man kan finde om landalmuens militære pligter, dels kun kan tages for pålydende på selve udstedelsestidspunktet, men på den anden side også kan påregnes at have været mere eller mindre gældende gennem hele perioden. Derfor vil det ikke tjene noget formål at fastholde en stram kronologi i gennemgangen af de enkelte facetter. Dette gør det bl.a. muligt at udstrække materialet fra syvårskrigen til at være – naturligvis med visse forbehold – repræsentativt for hele det 16. århundrede.

4. De enkelte landsdeles bidrag til krigsførelsen

Det er karakteristisk for århundredets mobiliseringspolitik, at man primært har betragtet riget som bestående af tre rustningskredse: to østdanske og en vestdansk, hvilket har haft nogle ganske klare fordele, transportsystemets og kommunikationsliniernes kvaliteter in mente.

Ganske typisk finder rustningen i 1554 sted ved åbne breve til henholdsvis Nørrejylland og Fyn³⁷, Sjælland, Møn, Lolland og Falster³⁸, og Skåne, Halland, Blekinge og Lister³⁹. Dette forhindrede dog ikke, at der

34. V. A. Secher (udg.): *Corpus Constitutionum Daniae, I-VI, 1887-1918*. (Herefter CCD). 27/3-73.

35. CCD 3/7-74.

36. KB 12/2-76.

37. KB 1/5-54.

38. KB 23/5-54.

39. Sst.

ved generelle mønstringer kunne udgå breve til hele Danmark under ét som f.eks. i forbindelse med ovennævnte rustningsbefaling⁴⁰, eller når der i 1565 blev givet ordre til udbud af hele riget⁴¹. Det generelle mønster var dog mobiliseringsbefalinger til de enkelte landsdele (eller landskaber).

To særlige tilfælde udgjordes af Slesvig og Norge. Som en direkte følge af Slesvigs position som selvstændigt hertugdømme (eller fyrsteden under Danmark), med en mere eller mindre teoretisk samhørighed med det egentlige Danmark⁴², blev dette område aldrig inddraget i mobiliseringsfæren⁴³, heller ikke efter delingen af hertugdømmerne i 1544.

Anderledes var det med Norge. Både i unionstiden og efter 1536, hvor Norge formelt blev en del af Danmark⁴⁴, udgik der åbne breve om mobilisering i denne landsdel⁴⁵. Således giver kong Hans i 1502 Henrik Krummedige – herre på Bahus – kommandoen over almuen mellem Oslo og Bahus, der skal drage mand af hus med ham⁴⁶, og i 1545 befales strandvagt og udbud over hele Norge⁴⁷. Senere i forbindelse med syvårskrigen måtte samme nordmænd igen danne en modstandsstyrke, denne gang sammen med nogle tilsendte vendelboer⁴⁸. I forlængelse af ovenfor anførte tyder en del dog på, at Norge ikke har været så inkorporeret i rigets militærvæsen, at de generelle rustnings- og udbudsordrer umiddelbart også har været udstrakt hertil. Norges militære værdi har primært været de tre fæstninger Bahus, Bergenhus og Akershus, og nordmændenes opgave i tilfælde af tvistigheder at passe på sig selv og ikke ligge det øvrige rige til besvær.

5. Landalmuens militære funktioner

Som antydnet i det foregående præges perioden ikke just af systematisk og velgennemtænkt forsvarslovgivning. Opfattelsen af adelsrytteriet som

40. KB 29/9-54.

41. KB 4/1-65.

42. GDH II, s. 279 og 332f.

43. Der skulle dog i visse kritiske situationer stilles et beskedent antal ryttere (GDH II, s. 333).

44. GDH II, s. 280.

45. Dog må det forventes, at med Norges løse tilknytning til Danmark o. 1524-36, hvor der mest er tale om en personalunion under Frederik I (GDH II, s. 301), har også det militære samarbejde nået et lavpunkt.

46. DM 3:2, 1845, s. 45f.

47. DM 4:1, 1864, s. 20f.

48. CCD 2/7-64.

den absolutte kerne i hæren ændredes ikke, og landalmuen var og blev de sidste reserver. Derfor kan det heller ikke undre, at de forskellige forsvarsformer, der vitterlig kan findes i kilderne, ofte overlapper hinanden og tilsyneladende aldrig bruges ud fra en konsekvent opfattelse af, hvad der hører sig til i den pågældende situation. *Der har ganske enkelt manglet et overordnet sæt regler for landalmuens militære funktioner.*

På trods heraf kan en række forskellige »grene« identificeres, og i det følgende skal »strand- og grænsevagt«, »landeværn og mand af hus« og sidst »udbud og mønstring«⁴⁹ nærmere beskrives.

5.1. Strand- og grænsevagt

Strand- og grænsevagten var den fuldstændig basale forsvarsfunktion i det militære system. For bonden og fiskeren har det i al sin enkelthed drejet sig om at forsvare liv og gods – og ikke så fjerne begreber som fædreland og konge – mod en indtrængende fjende.

Ganske karakteristisk møder vi også kun yderst sporadisk begreberne i brevene, og når det sker, er det oftest i forbindelse med ekstraordinære situationer⁵⁰. Typisk indskrænker »ordrerne« sig da også til en fastlæggelse af, hvilken lensmand eller adelsmand i øvrigt der har ansvaret for en bestemt region, og en meddelelse om at der er opstået en kritisk situation, og at de skal »sidde rede med våben og værge så de straks kan gøre fjenden modstand«⁵¹. Bønderne forventes så selv at vide at udsætte vagtposter, organisere forsvaret etc. (evt. efter »anvisning« eller »undervisning«).

I sommeren 1563 blev der således, som et forvarsel til den officielle åbning af krigen den 1. september, givet ordre til bønderne i Skåne, Halland og Blekinge om at være forberedt på et fjendtligt angreb⁵², uden at de blev beordret til at holde strand- og grænsevagt. Ikke desto mindre har man taget dette for givet, idet der hen på efteråret udtoges en række bønder, der skulle sendes til Gønge herred »for at hjælpe med at holde vagt, så besværet ikke falder alene på indbyggerne her«⁵³. Den vagt, der

49. Da begreberne langt fra anvendes konsekvent i brevstoffet, vil evt. klassifikation ofte komme til at bero på et *skøn* underbygget af ordrenes *indhold* og *formulering*. Problemerne gøres ikke mindre af, at overgangene mellem de enkelte »grene« ofte er glidende.

50. Jvf. CCD 18/2-68 og KB 3/9-65 og 10/4-68.

51. Jvf. KB 7/8-63.

52. KB 7/8-63 og 8/8-63.

53. CCD og KB 3/10-63.

omtales, er naturligvis grænsevagten ind til Småland. Forinden udgik der i forsommeren en af de få, men samtidig absolut mest sigende, generelle befalinger om strandvagt over hele riget, der kendes for det 16. århundrede. Ganske i tråd med landstingsvidnet 1428 hedder det, at »bønderne ved søsiden i lenene på Sjælland, Fyn, Nørrejylland, smålandene og Langeland skal rejse bavn og holde strandvagt. Hvis der sker indfald, skal bønderne, når de ser bavnene brænde og hører kirkeklokkerne ringe, begive sig til stranden med deres våben og gøre modstand«⁵⁴. Her skal der ikke først udtages læg og holdes mønstring – ordren gælder alle, som »til lovs alder var kommet«, og derved kommer strand- og grænsevagten i høj grad til at minde om befalingen til at gå mand af hus.

Det er dog ikke alene i forbindelse med syvårskrigen, der findes vidnesbyrd om det helt lokale forsvar. Så tidligt som i 1510 under krigen med Lübeck og Sverige – altså før Christian II's gentagelse af landstingsvidnet – beordres Anders Bille til at holde vagt langs strandene på Møn, så almuen kan rejses, hvis fjenden gør landgang⁵⁵, og sidst på århundredet udgår lignende ordrer til bønderne på Bornholm⁵⁶, hvor der for eneste gang gives nøjere bestemmelser vedrørende vaktens udrustning, idet de skal have »rør og andre våben parat«⁵⁷. Også for tiden inden Brømsebroforbundet i 1541 normaliserede forholdet mellem Danmark og Sverige findes eksempler på, at der i forbindelse med overhængende krigsfare holdes strandvagt. Således meddelte Axel Brahe og Mogens Gyldenstjerne i 1539 kongen, at de nok skulle holde god strandvagt i Skåne⁵⁸, og det er yderst tænkeligt, at dette enlige eksempel kan tale for en række lignende tilfælde.

Det er naturligvis et spørgsmål med hvor stort held og ikke mindst vilje, bønderne har opfyldt denne pligt til at yde strand- og grænsevagt. Som det senere skal vise sig, var landalmuen ikke altid lige villig til at gribe til våben på rigets vegne, men dette forbehold har ikke spillet nogen væsentlig rolle ved nærforsvaret. Kun et eneste tilfælde haves i de trykte kilder på manglende vilje, og det skriver sig til Bornholm i året 1565. Her fik bønderne på Jørgen Ruds gods besked på at holde strand-

54. KB 12/6-63.

55. W. Christensen (udg.): *Missiver fra Christiern I og Hans' tid*, (herefter *Missiver*), I-II, 1912-14. *Missiver II* 17/2-10.

56. KB 27/11-80 og CCD 26/10-80.

57. CCD 25/8-82, hvilket givet hænger sammen med karakteren af strandvagten på de mindre befolkningsrige øer. Det er næppe rimeligt her at lave en stram skelnen mellem strandvagt og landeværn.

58. Gyldenstjerne 19/4-39.

vagt som de øvrige bønder på landet, hvilket bornholmerne åbenbart hidtil havde værgret sig ved⁵⁹.

I visse tilfælde har man dog ikke turdet stole helt på bønderne. Der udgik således i 1565 ordre til en række lensmænd på øerne om at holde øje med strandvagten, så den ikke spionerede for fjenden⁶⁰, og forbud mod at gøre fjenden forsyninger gentages ofte⁶¹. Når der ellers blev ytret misfornøjelse med strand- og grænsevagten, havde det sit udspring i manglende militær kunnen⁶². Jørgen Billes beklagelser over, at bønderne i Åhus og Villands herreder ikke var til at stole på, skyldtes ikke manglende tiltro til deres loyalitet, men til deres mod. Et forhold, der efter Billes opfattelse kunne rettes op på, hvis der blev sendt nogle fænniker tyske knægte (»så skulle de nok holde sig rede, og vide at oppe sig«⁶³).

Generelt var der dog både tiltro til og tilfredshed med vagten. Et godt eksempel er forholdene i Gønge herred på grænsen til Sverige ved begyndelsen på syvårskrigen. Uden at være beordret dertil standsede bønderne nogle indtrængende svenskere, hvorfor kongen takkede gøngerne, men samtidig manede til besindighed, så de ikke drog videre og indledte krigen på egen hånd⁶⁴. Belært af dette regnede Frederik II det året senere for givet, at gøngerne nok skulle holde god vagt og vide at forsvare sig selv⁶⁵. De sluttede dog en midlertidig separat fred med svenskerne⁶⁶, men udviklede sig i løbet af krigen – under ledelse af Mikkel Gønge – til et regulært friskyttekorps, endda med så gode resultater, at Mikkel Gønge blev adlet i 1571⁶⁷.

Når der tidligere er blevet anført nogle kritiske bemærkninger til Norges rolle i rigsforsvaret, vil det være på sin plads her at anføre Henrik Krummediges optimistiske brev til hustruen angående den norske almues forsvarsvilje. De »har håndgaget mig og sagt, at de vil leve og dø med mig på vor nådig herres vegne« hedder det med patos⁶⁸.

Generelt må det kunne skønnes, at strand- og grænsevagten har været

59. KB 16/11-65.

60. KB 21/5-65.

61. Jvf. CCD 1/4-64 og KB 3/5-68.

62. Jvf. Gyldenstjerne 16/9-64 og Missiver II 15/7-10.

63. Gyldenstjerne 25/1-66, se også KB 30/5-67.

64. KB 12/6-63.

65. KB 17/8-64.

66. KB 28/11-64.

67. P. Engelstoft (red.): *Dansk Biografisk Leksikon*, VII, 1936, s. 529.

68. Missiver II 30/7-02 og 14/8-02. Se også DM 3:5, 1857, s. 117, hvor Bornholmerne roses for under Grevens Fejde at have sat sig op mod rigets fjender og afværget rigets skade og fordærv«.

en forsvarsmæssig både *god og effektiv institution*, der har fungeret mere eller mindre gnidnings- og omkostningsløs. Over for et målrettet angreb af regulære tropper har den dog ikke kunnet stille noget op. Til støtte i sådanne situationer kunne hærledelsen trække på endnu en gammel institution: landeværnet, og når det virkelig brændte på: mand af hus.

5.2. Landeværn og mand af hus

På samme måde som det er svært at trække en markant skillelinie mellem på den ene side strand- og grænsevagten og landeværnet, findes der heller ikke noget, der afgørende skiller landeværnet fra decideret udbud. Overgangene er flydende, men på ét område kan der foretages en klar kategorisering. Landeværnet var lokaliseret til de enkelte landskaber, og på intet tidspunkt blev landeværnsstyrker sendt fra en landsdel til en anden. Nørrejylland, Fyn og Sjælland kom f.eks. aldrig til at yde landeværn til Skåne, Halland og Blekinge under syvårskrigen, hvor sidstnævnte områder ellers lå i konstant landeværn fra sommeren 1563, til den usikre våbenhvile i vinteren 1569 satte et foreløbigt punktum for krigen⁶⁹. Landeværnet er altså på samme måde som strand- og grænsevagten lokalforsvar, men dog ikke mere lokalt, end at bønderne i Sydsåne (Albo og Færs herreder) sagtens kunne beordres til Jørgen Bille i Blekinge »for at gøre fjenden modstand«⁷⁰.

Det er dog værd at bemærke i denne forbindelse, at bønderne godt kunne kommanderes fra et landskab til et andet for at løse rent forsvarsmæssige opgaver. I rigsrådets svar til Frederik I's artikler i Kolding i 1525 hedder det om et angreb på Skåne, at »havde det ikke været sædvane at indbyggerne ikke skulle give sig af et land (-skab, m.a.) og ind i et andet, med mindre de fik kongens befaling, havde adelsmændene påbudt det uden frygt for oprør«⁷¹. Betingelsen for en sådan ordre er altså blot den kongelige signatur, men for helt at komme uden om problemet vælger man, som det senere skal ses, den gamle udgærdsleding i stedet.

Ikke kun med hensyn til karakteren af nærforsvar, men også i forbindelse med kommandovej og den forsvarspligtige del af almuen, ligner landeværnet strand- og grænsevagten. Lensmanden sørgede for, at kon-

69. KB 7/8-63 og 22/2-69.

70. CCD 10/8-65, se også samme 1/4-67, hvor ordren gentages, men dog således at bønderne kan udruste skytter i stedet.

71. DM 2:5, 1827, s. 43.

gens befalinger blev ført ud i livet, og havde derefter meget lidt med landeværnet at gøre. Undtagelsen var naturligvis, hvis netop hans len (og eventuelt dertil hørende herred) blev angrebet, en udvikling der bl.a. kan følges i forbindelse med Jørgen Billes forsvar af Blekinge⁷².

Mere interessant er det at se på, hvilken del af befolkningen der forventedes at tage del i landeværnet. Her viser det sig, at det er et beredskab, der mere eller mindre minder om mand af hus, nøjagtig som det var tilfældet med strandvagten. I langt, langt den overvejende part af landeværnsbefalingerne benyttes termen »bønderne« eller »indbyggerne« og synonymt hermed »almuen«. Således i 1566, hvor »bønderne« i en række skånske len »skal ligge til landeværn på grænsen«⁷³. Det mere formelle »bønder og mening almue« benyttedes aldrig i henvendelserne, der hermed fik et mere uhøjtideligt og ureguleret tilsnit end ved udbuddene og mønstringerne, hvilket passer godt overens med landeværnets karakter i øvrigt. Kun i meget få tilfælde blev befalingen rettet til en mere specificeret social gruppe, og dette kun, når det tillodes de egentlige *gårdfæstere* at blive hjemme⁷⁴. I disse tilfælde blev befalingen rettet til »pebersvende« og »gårdmænd«, og enkelte gange inkluderedes alle løse karle⁷⁵. Også adelens ugedagsbønder, der ellers fritoges for mangt og meget, måtte yde deres til det fælles forsvar, idet denne gruppe overhovedet ikke blev nævnt ved landeværnsbefalingerne⁷⁶.

Karakteren af landeværnsbestemmelserne er uformel. Dette skyldes måske, at det kun var i forbindelse med syvårskrigen og da kun gældende for én enkelt landsdel, at landeværnet blev brugt *intensivt* i krigsføringen. Institutionen findes ganske vist nævnt løbende gennem hele det 16. århundrede, men kun yderst sporadisk⁷⁷.

Denne fremtræden som en art udvidet strandvagt giver sig også til kende ved den tilfældige måde, hvorpå landeværnet blev udtaget og udrustet, – og hvor beskedne styrker der blev opstillet. Bønderne blev lagt i

72. Jvf. Gyldenstjerne 2/8-65, 7/9-65 og 16/9-65.

73. CCD 23/6-66. Se også KB 23/6-65, 14/3-67, 3/9-64 m.fl. I et enkelt tilfælde nævnes det udtrykkeligt, at hovbønder (»som have penge«) skal møde op (evt. »mest hest og harnisk«) (KB 9/8-65).

74. Om dette samt de to følgende begreber se note 1.

75. Bl.a. CCD 10/8-65.

76. Som det senere vil fremgå, fremhæves det i brevene, hvis ugedagsbønderne fritages for militærtjeneste.

77. Den findes nævnt i sin egentlige ikke-middelalderlige skikkelse allerede 1507 (Missiver II 16/11-07) og måske så sent som i 1580'erne (KB 26/10-80 og 24/8-82).

læg på én af hver gård⁷⁸, 3⁷⁹, 5⁸⁰ og 10⁸¹, alt efter som behovene viste sig. Heraf følger også helt naturligt, at de styrker, der kunne opstilles, var af vidt forskellig størrelse. I Malmø, Landskrone og Helsingborg len mente man således at kunne oprette nogle (?) fænniker (å 5-600 mand) ved at udtage hver femte⁸², mens Østskåne kun magtede at sende ialt 35 roder (å 6-12 mand) ved en lignende lægsinddeling⁸³. Et lignende problem løb Jørgen Bille ind i under forsvaret af Blekinge. På hans indtrængende bøn om hjælp sendte Albo herred en 30-40 mand »og de har ingen gode værger, og kun 6-7 med rør«⁸⁴. Problemerne med at udnytte så forskelligartede styrker effektivt er indlysende.

Med hensyn til våben og forsyninger er situationen mindst lige så forvirret, hvilket primært skyldes, at systemet var, at den enkelte bonde selv måtte stille »med de værger og våben de kunne mest afsted komme«⁸⁵, og lægget skulle »skaffe ham fetalje, eftersom det tilsiges dem«⁸⁶. Hvis bønderne ikke havde de rette våben, kunne de beordres til at skaffe dem⁸⁷. I de fleste tilfælde, specielt når landeværnet blev dannet på grundlag af lægsinddeling, skulle lægget sørge for den udgjorte, som det fremgik af ovenstående. Meningen var, at efter forsyninger med armbrøst – og senere rør – var sket, havde lægget samtidig forpligtelsen til at sørge for den udsendte, så længe han var i brug⁸⁸, hvordan det så har været praktisk muligt, når bønderne blev sendt fra Sydsåne til Blekinge? Af ordrene om, hvor meget fetalje der skulle medbringes, fremgår det, at landeværnstjenesten sagtens kunne strække sig over flere uger og til tider måneder⁸⁹. I sådanne tilfælde har det været umuligt for den enkelte at medføre tilstrækkelige forsyninger, og de udgjorte har da måttet »leve af landet«.

Det er ikke svært at forestille sig, hvordan en sådan landeværnsstyrke, udstyret med alle mulige gode værger og oftest begrænsede forsyninger, uden faste og skolede befalingsmænd, har fungeret i militær sammen-

78. KB 14/11-67.

79. Gyldenstjerne 19/4-39.

80. CCD 3/8-64, 1/4-67 og 10/4-68.

81. CCD 3/10-63 og Gyldenstjerne 22/5-54.

82. CCD 23/6-66.

83. CCD 1/4-67.

84. Gyldenstjerne 25/1-66.

85. Jvf. DM 3:2, s. 40.

86. Jvf. CCD 10/4-68.

87. Jvf. KB 3/9-66 og 27/2-66.

88. Jvf. CCD 3/10-63.

89. Jvf. CCD 3/8-64 og KB 17/8-65.

hæng⁹⁰. Langt fra hjemmet, sultne, trætte, uden ordentlige våben og oftest uden kendskab til den efterhånden mere og mere avancerede krigskunst var det svært at forhindre, at »folkene skilles og løbe på museri (plyndring, m.a.)«⁹¹. Det er heller ikke svært at forstå bøndernes vægring mod at møde til landeværn til trods for at der gennemgående blev truet med dødsstraf og kongelig forfølgelse, hvis de ikke mødte op⁹². Gentagne gange fik lensmænd og fogeder ordre til, at »se efter at ingen bliver hjemme og ej anse gunst eller gave«⁹³. Spørgsmålet er så, om lensmændene var særlig begejstrede for at skulle undvære alt for mange gode, unge og føre karle f.eks. midt i høsten, hvis krigen foregik flere dagsrejser væk.

Landeværnet har næppe, til trods for ofte at være befalet, udgjort nogen effektiv kampstyrke. Som en speciel side af landeværnet og strandvagtens findes ordren til at gå mand af hus – den totale mobilisering.

Da man i 1574 forsøgte sig med en gennemgribende hærreform, hvorefter der skulle oprettes en stående hær, »skulle bønderne hermed for al videre udbud være forskånet, uden des højere nød trænge, at fjenden kommer i landet, og man behøver al magt at opbyde«⁹⁴. Tilsvarende bestemmelser blev givet bønderne i en række herreder, der ellers fik lov til at besolde hageskytter i stedet for selv at møde til landeværn og strandvagt, »men hvis nøden trænger, så mand af huse over det hele land opbydes«, skulle de lade sig udtage mod fjenden⁹⁵. Ordren til at gå mand af hus behøvede dog ingenlunde at blive givet fra centralt hold, men kunne opstå som en fælles beslutning bønderne imellem. På Hjortsberg landsting tilbød blekingerne således i 1510 Jens Munk med oprakte hænder at gå mand af hus sammen med ham⁹⁶; begejstringen varede dog kun kort. Blot 14 dage senere vedtog de samme bønder, at de ikke længere ville yde skat, medmindre de fik en varig fred⁹⁷. Typisk var mand af hus befalingen dog en undtagelsesbestemmelse, hvor bønderne blev fritaget for al anden militærtjeneste for i stedet at betale skat. Kun i tre tilfælde i løbet af hele det 16. århundrede ser denne totale mobilisering ud til at

90. Enkelte gange beordres lensmændene dog til at lade deres fogeder »bruge mod fjenden sammen med folkene« (jvf. KB 3/4-66).

91. KB 5/11-67.

92. Jvf. CCD 1/4-67 og 2/6-67.

93. Jvf. KB 10/8-65.

94. CCD 3/7-74.

95. CCD 18/2-68.

96. Missiver II 15/8-10.

97. Sst.

have været beordret direkte, og kun for begrænsede regioner⁹⁸. I øvrigt har mand af hus været så nært forbundet med landeværnet og strandvagten, at det ikke har været muligt at udbyde den særskilt.

5.3. Udbud og mønstring

Den sidste forsvarsgren, der kunne gøre krav på landalmuens aktive krigsdeltagelse, var ikke i så høj grad som de hidtidige behandlede af *defensiv* karakter. Nok kaldtes bønderne stadig under fanerne til rigets »forsvar«, men nu ud fra devisen, at det bedste forsvar er et angreb. Dette kom for bonden til at betyde, at det ikke længere var det nære forsvar, han skyldte tjeneste, men selve *rigshæren*, og en deraf ofte følgende offensiv krigsførelse langt fra hjemmet.

Helt så slemt som i 1564, da 300 vendelboer straks skulle sendes til Bahu for at bistå Jens Ulftand i modstanden mod svenskerne⁹⁹, behøvede det dog ikke gå i første omgang. Ofte foregik udskrivningerne og mønstringerne i et roligt tempo, og selv om det ikke kan læses direkte ud af kilderne, kan man have en berettiget tvivl om, hvor mange af disse udbudsknægte, der nogen sinde er nået så vidt som til at blive mønstret – endsige er havnet i aktiv kamp.

Som eksempel på tempoet kan anføres udskrivningen af bønderne på Fyn sommeren 1564¹⁰⁰, der gik over i en generel udskrivning over hele riget måneden efter¹⁰¹, som Eskild Gøye kvitterede for Fyns vedkommende¹⁰², hvorefter der var endelige mønstring i København i december¹⁰³; de udskrevne blev derpå lagt i vinterlejr ved Varberg og Halmstad. Her på foråret endte det hele med, at de udskrevne fynboer blev hjemsendt for at blive klædt ordentlig på, hvilket i øvrigt ikke passede dem særlig godt, idet de havde spist al deres mad og ikke havde noget til hjemturen¹⁰⁴. Her slutter beretningen om de fynske udbudsknægte¹⁰⁵,

98. DM 3:2, s. 45f; KB 8/6-66 og 7/8-63, hvoraf de to sidstnævnte ovenikøbet indeholder bestemmelsen, at bønderne skal sidde rede, så de kan drage afsted, *hvis* fjenden angriber.

99. KB og CCD 2/7-64.

100. CCD 25/7-64.

101. KB 25/8-64.

102. Gyldenstjerne 17/9-64.

103. Gyldenstjerne og KB 10/12-64.

104. Gyldenstjerne 10/4-65.

105. Se dog Gyldenstjerne 13/10-65.

men eksemplet afslører indirekte, at nok fandt talrige udskrivninger og mønstringer sted, men det er ofte yderst svært at finde kildebelæg for at hævde, at de udbudte vitterlig deltog i *kamphandlinger*. Omvendt synes det ikke sandsynligt, at de mange mønstringer og udskrivninger altid er endt så kaotisk som ovenfor anført.

Der kan være grund til at se lidt på principperne i udskrivningen. En mønstringsbefaling fra 1547 giver et godt indblik i de elementer, der førte til landalmuens krigsdeltagelse¹⁰⁶. Først adviseredes bønderne om, at der skulle holdes mønstring på et givet tidspunkt og sted, som vedtaget af landstingene. Ved fremmødet, der oftest gjaldt alle af hankøn, blev bønderne lagt i læg, og heraf blev udtaget én, enten af lensmanden eller af en der fik dette ansvar overdraget (hvilket, som det senere skal ses, godt kunne være en god forretning). Princippet for udtagelsen synes at være, at det skulle være »gode, duelige føre mænd med gode våben og værge«. Det vil sige, at det principielt kun var ved selve mønstringsbefalingen, der kunne tages hensyn – eller det modsatte – til *enkelte* befolkningsgrupper. Det er dog ikke givet, at blot fordi befalingen blev stillet til »bønderne« som sådan, automatisk alle blev inkluderet som eventuelt tjenestegørende. Meget tyder på, at de egentlige gårdfæstere – almuens øverste sociale lag – ofte har været (måske underforstået) *forhåndsfritaget*¹⁰⁷, hvilket under alle omstændigheder har været gældende for adelens *uge-dagsbønder*¹⁰⁸. Generelt ser det ud til, at militærtjenesten har været for de mindre bønder, hvilket vil sige gårdmænd, tjenestefolk og karle, pebersvende og naturligvis alle øvrige uden fæste, primært hjemmeboende sønner, mens gårdfæstere nok har været lagt i læg sammen med den øvrige almue¹⁰⁹, men ikke har været blandt de udtagne.

Skulle det endelig ske, at en mere velbeslået bonde – eller eventuelt hans søn – blev udtaget, var der dog ingen grund til at fortvivle. Standardafslutningen på mønstrings- og udbudsbefalingerne lød gerne, at »ingen som bliver udtaget må løskøbe sig eller i andre måder løshandles«¹¹⁰, og mere end antyder hermed, hvad der kunne gøres i sådanne tilfælde. Mangen en foged har kunnet have sig en ganske net ekstraintægt ved, som der ofte blev klaget over, at »tage penge af de rige og tillade dem at

106. DM 4:1, s. 322f.

107. Jvf. CCD 31/10-66 og KB 3/11-63.

108. Jvf. CCD og KB 4/1-65 samt G. L. Wad (udg.): *Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gøye, I-II, 1913*. (Herefter Trolle). 16/9-64.

109. Jvf. Missiver I 29/12-08, hvor det eksplicit nævnes, hvilke grupper der *ikke* skal deltage i lægget.

110. Jvf. CCD 2/7-64.

blive hjemme, og derimod udtage fattige, der hverken kunne skaffe værger og klæde«¹¹¹.

Dette var et af de største problemer, der var forbundet med disse ad hoc udskrivninger. På nøjagtig samme vis som i forbindelse med strandvagten og landeværnet blev det krævet, at den udbudte selv mødte op med den nødvendige udrustning, hvad enten de så var forsynet af lægget¹¹², eller selv formodedes at stille med brugbart udstyr¹¹³. Dette princip, der kan findes gældende allerede i begyndelsen af århundredet¹¹⁴, blev opblødt under syvårskrigen, hvor kravene til moderne bevæbning med skydevåben – i stedet for som tidligere armbrøst og hellebard – stillede næsten uoverkommelige krav til almuen. Det blev nu mere almindeligt, at bønderne blev udstyret ved ankomsten¹¹⁵, hvad enten det så skyldes, at de blev trætte af at slæbe rørene og har kastet dem bort¹¹⁶, eller at de aldrig har haft nogen¹¹⁷. Man kan så spørge sig selv, hvor mange gode rør, det har været muligt at skaffe i en tid, hvor al rigets økonomiske formåen har været koncentreret om at frembringe kapital til aflønning af lejetropperne. I det mindste hører beklagelserne over almuenes dårlige udrustning aldrig op, og det blev ikke bedre med ophøret på syvårskrigen¹¹⁸.

De styrker, der kunne stilles på benene ved udskrivning blandt landalmuen, afhang naturligvis af læggenes størrelse. Her gælder det dog, i modsætning til landeværnet, at læggene næsten konstant lå på 10 gennem hele århundredet¹¹⁹, og det er fristende at antage, at selve sammensætningen af lægget ligeledes har været mere eller mindre konstant – både geografisk og socialt – og blot er blevet løbende suppleret. Denne udskrivningsgrad betød, at der i princippet kunne stilles ganske store styrker. Frans Brockenhus kunne således ved sin overtagelse af det nationale fodfolk i 1565 på papiret disponere over 2650 sjællændere, 1550 fynboer, 1000 lolland-falstringe og 7010 jyder, eller ialt 12210 udbudte bønder, udskrevet lensvis med Ålborg som størst med 800 mand og Møgeltønder i den anden ende af skalaen med blot 40 mand¹²⁰. Opstillet i slagorden gav

111. Jvf. KB 8/8-65.

112. Jvf. CCD 10/4-68 og 27/3-73.

113. Jvf. KB 10/1-53.

114. Missiver I 29/12-08 og 22/1-09.

115. Jvf. Gyldenstjerne 22/7-65, KB 21/7-65 og 4/1-65.

116. Jvf. KB 9/9-65.

117. Jvf. Gyldenstjerne 25/1-66 og 31/1-65.

118. Jvf. CCD 26/10-80 og 24/8-82.

119. Jvf. DM 3:2, s. 139; DM 2:5, s. 106; DM 4:1, s. 322f; KB 18/6-53, 19/6-63 og 27/3-73.

120. KB 4/1-65.

dette ca. 1500 roder eller 25-30 fænniker, med Brockenhus som oberst (»ridder«)¹²¹, Evert Bille som løjtnant, Ludvig Munck m.fl. som høvedsmænd¹²², alt i alt omkring et halvt hundrede befalingsmænd til at styre samtlige tropper. Man må så blot håbe, at alle ikke har gjort som Otto Brahe, der, for at rette op på manglen på ordentlig udrustning (»der findes ingen andre værger på egnen end dem de har med, og slet ingen bøsser«), sendte 2500 mand i stedet for de befalede 1300¹²³.

Af denne store styrke kunne dog kun en del klare mønstringen, idet Eskild Gøye fik besked på at udtage de bedste skytter blandt de jyske og hjemsende resten¹²⁴, og trods kongens tilfredshed med »de duelige danske knægte, skøtter og andre« lød det dog lakonisk, at »resten af pakket er løbet hjem«¹²⁵. Senere kom kongen dog på den tanke, at han ikke kunne bruge de tilbageblevne, og sendte også dem hjem til Jylland¹²⁶, for så i løbet af sommeren at lade 10 nyudskrevne jyske fænniker forlægge til Sjælland¹²⁷. Denne udskrivning er langt bedst belyst, men noget tyder på, den er ret typisk¹²⁸.

Hvorledes gjorde disse bondesoldater så fyldest, efter at de langt om længe var nået frem til kamppladsen? Udgangspunktet må igen blive syvårskrigen.

Glemte var forsøgene på at købe sig fri, stikke af eller slet ikke møde op. Glemte var den dårlige udrustning, manglende træning og erfaring. Glemte var søsygen fra sejladerne over bælterne, den dårlige og mangelfulde kost der ofte forhindrede dem i overhovedet at nå frem¹²⁹. Glemte var marcherne med kedelhat, brystharnisk, sværd og hellebard, armbrøst eller måske ovenikøbet bøsse (hvis disse udrustningsgenstande da ikke var blevet solgt eller spillet væk undervejs). Glemte var den uvante tone og det uvante tempo. Tilbage var kun fjenden (oftest svenskere), der på grund af den totale mangel på uniformering vel næppe har været til at skelne fra de danske tropper. Når man betænker de ganske få øvede befalingsmænd, der skulle forsøge at holde sammen på folkene, er det

121. Gyldenstjerne 16/11-64, 18/11-64 og 10/12-64.

122. Trolle 15/12-64 og Gyldenstjerne 31/1-65.

123. Gyldenstjerne 31/1-65.

124. KB 19/2-65.

125. Gyldenstjerne 16/3-65.

126. KB 29/3-65.

127. CCD 21/5-65 og KB 4/7-65.

128. Jvf. CCD 19/6-64 og 11/7-64.

129. Jvf. Gyldenstjerne 7/9-65, 9/9-65 og 16/9-65.

efterhånden muligt at danne sig et realistisk billede af det nationale fodfolk.

Én ting er der ikke tvivl om: adelsmændenes (og kongens) foragt for disse udbudsknægte. Dette udtrykkes klart af admiral Herluf Trolle, der skrev til Mogens Gyldenstjerne, at »hvis man ikke kan få andre folk (underforstået tyske lejetropper, m.a.), om man da kan få hver 10. mand af det på Sjælland udskrevne mandskab«¹³⁰. Om det så altid er gået så galt som i Halland, hvor Poul Huitfeldts danske knægte på nær tre roder var bortløbet¹³¹, eller ved Varberg, hvor 800 udskrevne bønderkarle fik lov til at leje andre 800 til at træde i stedet – hvorpå også disse løb hjem¹³², er måske spørgsmålet. Denne pågældende militære situation hang under alle omstændigheder sammen med hovedhærens – under ledelse af Daniel Rantzau – tilbagetog til Halmstad og svenskernes belejring af Varberg. Her udviste i øvrigt egentlige regulære lejetropper heller ikke nogen større standhaftighed¹³³.

Om Frans Brockenhus' regiments videre skæbne hersker der nogen uenighed¹³⁴, men de tilbageblevne udbudsknægte ser ud til at være havnet som borgbesætning i Elfsborg og Varberg. Torben Billes jyske udbudsfolk blev derimod sendt af sted med kurs mod Halmstad¹³⁵, hvor de efter en del problemer ankom tidsnok til at deltage i slaget ved Axtorna 20/10-1565¹³⁶. De 6 jyske fæniker, der deltog her for første gang i regulær kamp¹³⁷, blev mere eller mindre udslettet ved de svenske angreb, og mange tog flugten som det sikreste middel til at slippe levende fra bataljen¹³⁸. Herefter forsvandt også dette regiment ud af æraen, og egentlige danske fodfolksregimenter blev ikke opstillet siden i det 16. århundrede. Et større ekspeditionskorps, opstillet vinteren 1567 under Jørgen Marssvin og Otto Brahe, synes således ikke med held at have løst nogle egentlige krigsmæssige opgaver under Vernemo-togtet¹³⁹.

I stedet for den aktive krigsdeltagelse reduceredes landalmuen henimod slutningen af syvårskrigen og århundredet ud til skansegravere og troskørere. En udvikling der, ud fra de ressourcer der stilledes til udbuds-

130. Trolle 5/7-64 og Gyldenstjerne 7/9-65.

131. Gyldenstjerne 22/9-66.

132. KB 9/10-65.

133. DRH IIIb, 1900-6, s. 182.

134. Se O. Vaupell: *Den nordiske syvårskrig, 1891*, s. 80 og DRH IIIb, s. 189.

135. Gyldenstjerne 22/7-65.

136. Sst. 2/8-65, 7/9-65, 9/9-65, 16/9-65 og 13/10-65.

137. DRH IIIb, s. 189.

138. Lebahn, s. 257.

139. H. Rørdam: *Monumenta Historiæ Danicæ*, 1:2, 1875, s. 387 og 408f.

styrkernes rådighed, var både konsekvent og rimelig for alle implicerede parter.

6. *Sammenfatning og udblik*

Samstemmende for de forfattere, der hidtil har beskæftiget sig med det 16. århundredes bondesoldater, er den negative vurdering, de lægger for dagen. »Bondestandens udbud måtte jo i ethvert tilfælde med hensyn til øvelse og disciplin stå betydeligt tilbage for den egentlige krigerstand...« hedder det hos W. Christensen¹⁴⁰, og E. Madsen mener »... at sansen for alt højere og ædlere, deriblandt også for de pligter, som fædrelandets tarv krævede, mere og mere sløvedes«¹⁴¹. I forlængelse heraf konkluderer P. Colding kortfattet, at »... bondesoldaterne som regel var lidet anvendelige...«¹⁴². C. W. Lebahn er nok den mest realistiske i sin konklusion, idet han ikke lader sig forblinde af de måske nok manglende resultater på slagmarken eller den holdning, bønderne i visse tilfælde lagde for dagen: »Dannelsen af et brugbart nationalt fodfolk lammedes afgørende af de i fredstid helt manglende forberedelser, og regeringens styrende hånd var også her alt for svag og usikker.«¹⁴³

Alt i alt rammer de fire forfattere ganske godt de problemer, bondehæren repræsenterede. Set under ét var det nationale fodfolk vitterlig ikke meget værd, i særdeleshed ikke ved siden af adelsrytteri og lejetropper. Kom knægtene først langt fra hjemmet, kunne intet få dem til at blive begejstrede for krigen, og intet kunne skjule deres sørgelige mangel på militær træning og erfaring samt udrustning. Der blev dog specielt vist gode takter, når bondesoldaten havde noget nært at slås for. I forbindelse med strand- og grænsevagten og tildels landeværnet er der ingen tvivl om, at han har gjort, hvad der kunne forlanges – og til tider mere til.

Som anført indledningsvis blev der først med hærreformen i 1614 taget afgørende skridt til at bedre landalmuens muligheder som soldater. Den fastsatte 4000 af kronens gårde som pligtige til at stille én mand – enten bonden selv eller en dygtig karl – til rådighed for hæren. Til gengæld skulle gården være landgilddefri. Disse folk skulle i fredstid indgå i faste kompagnier under krigsøvede officerer, og fra 1621 skulle hvert kompagnier

140. Christensen, 1903, s. 299.

141. Madsen, s. 197.

142. P. Colding: *Studier i Danmarks politiske historie, 1939*, s. 172.

143. Lebahn, s. 259.

ni desuden tælle 10 adelburser. Tjenestetiden var 3 år og inkluderede bl.a. adskillige øvelser og træningssamlinger¹⁴⁴.

Principielt var det et fornuftigt opbygget system for »landfolket«, men ikke mindst på grund af totalt svigtende interesse fra Christian IV, hvis indtægter da også blev kraftigt berørt af ordningen, blev hærordningen af 1614 ikke fulgt op af en rimelig »følgelovgivning«. I praksis ændredes forholdene ikke væsentligt under Christian IV, og først fra omkring midten af det 17. århundrede begyndte der igen at komme grøde i »forsvars-sagen«.

144. 1614-hærreformen er primært beskrevet ud fra Jørgensen, 1974, s. 547. En mere indgående behandling af hærreformen fra 1614 samt udviklingen i det 17. århundrede iøvrigt kan findes hos K. C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær i Danmark, I, 1909.*